

УДК 81'22:122/129

АНДРЕЙЧУК Н. І.

(Львівський національний університет імені Івана Франка)

ТОЧКИ ПЕРЕТИНУ ГЕРМЕНЕВТИКИ ТА ЛІНГВОСЕМІОТИКИ У ФІЛОСОФСЬКИХ СИСТЕМАХ АНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена реконструкції історичного розвитку герменевтичних та семіотичних ідей у класичний період розвитку грецької філософії та в епоху еллінізму. Встановлюється, що перші спроби теоретичного осмислення процесу та принципів інтерпретації текстів в античній філософії пов'язані з першими визначеннями мовного знака. Обґрунтовується, що попри відсутність експліцитного вираження розуміння цього зв'язку у філософських системах античності вони забезпечили ґрунт для подальшого розвитку поняття інтерпретації у лінгвосеміотичному тлумаченні та у герменевтичному сенсі.

Ключові слова: герменевтика, семіотика, інтерпретація, знак, філософські системи античності

Андрейчук Н. И. Точки пересечения герменевтики и лингвосемиотики в философских системах античности. В статье освещаются вопросы реконструкции развития герменевтических и семиотических идей в классический период развития греческой философии и в эпоху эллинизма. Устанавливается, что первые попытки теоретического осмысления процесса и принципов интерпретации текстов в античной философии повязаны с первыми определениями языкового знака. Обуславливается, что несмотря на отсутствие эксплицитного выражения понимания этой связи в философских системах античности, они создали основание для дальнейшего развития понятия интерпретации в лингвосемиотическом и герменевтическом освещении.

Ключевые слова: герменевтика, семиотика, знак, интерпретация, философские системы античности

Andreichuk N. I. Common Grounds of Hermeneutics and Lingual Semiotics in Antique Philisophy. The article covers the issues of the development of hermeneutic and semiotic ideas in Greek classical and hellenistic philosophy. It is claimed that the first attempts of theoretical reasoning referring to the process and principles of texts interpretation in the antique philosophy are linked to the first definitions of lingual sign. The article provides evidence of such links which, though not always explicit in antique philosophical heritage, provided the basis for the futher development of the notion of interpretation in lingual semiotic and hermeneutic studies.

Key words: hermeneutics, semiotics, sign, interpretation, antique philosophy

З часів Гомера грецький дух був джерелом найпотужнішого імпульсу радості від проникнення в тонкощі людського мовлення. (Вільгельм Дільтей)

На початку XVII ст. Рене Декарт стверджує, що наукове знання повинно будуватися як єдина система. Якщо хтось хоче серйозно досліджувати „істину речей” і „примножувати світло розуму”, то повинен залучати різні науки, які всі взаємопов'язані. [Декарт 1989, с.79]. Якщо спробувати пошукати ті підвалини, на які опирається методологічне забезпечення сучасних комунікативно та когнітивно орієнтованих мовознавчих студій, то неодмінно повернемося до витоків тлумачення проблеми розуміння та інтерпретації мовних утворень. Остання перебуває в центрі уваги герменевтики і є ключовою для лінгвосеміотики, які обидві сьогодні впевнено укорінилися у гуманітарних науках. Їхня теорія і практика має довгу історію. У ході розвитку змінювались їхні предмети, а зі зміною історичних і соціальних умов розвивалися наукові уявлення. **Метою** цієї статті є доказати нерозривний зв'язок лінгвосеміотичних та герменевтичних студій через вирішення завдання експлікувати розвиток підходів до інтерпретації текстів та до поняття знака у філософських системах античності.

Герменевтикою сьогодні називають: 1) мистецтво тлумачення текстів будь-якої природи – художніх, історичних, філософських, релігійних тощо; 2) теорію розуміння, осягнення смислу, зокрема у сучасних по відношенню до давніх герменевтичних традицій філософських контекстах; 3) мистецтво осягнення чужої індивідуальності; 4) вчення про принципи гуманітарних наук, у якому герменевтика виходить на такий рівень, що набуває онтологічного та філософського статусу і „покликана осягнути світ в його іманентних властивостях” [Ковалів 2009, с.3].

Семіотика теж має низку визначень, які засвідчують її розвиток від науки про природні та штучні сигнали до загальної теорії знаків і знакових систем, які забезпечують збереження, передачу і переробку інформації в межах соціуму. Як загальна теорія комунікативних

знакових систем вона аналогічно до герменевтики набуває статусу комплексного наукового напрямку, який розглядає продукування та інтерпретацію кодових систем, що використовуються для передачі інформації. При цьому „статус семіотики як філософії, теорії, дисципліни чи науки, яка потенційно стосується всіх типів знаків і символів і їхнього функціонування у кодах та комунікації, був предметом такої кількості дебатів, що стало важче окреслити та визначити семіотику, ніж лінгвістику” [Tobin 1990, с.6].

Оскільки з великого обсягу об’єктів семіотики основним є мова як комунікативна знакова система, а „з самої суті герменевтичних питань зрозуміло, що вони повинні були виникнути там, де зароджується бажання усвідомити роль слова як знака повідомлення” [Шпет 1989, с. 231], то зв’язок герменевтики зі знаковими теоріями мови стає очевидним.

Ключовим об’єднувальним поняттям герменевтичних та лінгвосеміотичних студій протягом всієї історії їх розвитку є поняття інтерпретації. Його нерозривна єдність з поняттями сприйняття та розуміння мовних утворень визначають його засадничу роль у теорії пізнання і методології гуманітарних наук. У цьому контексті теорія інтерпретації стає „головною складовою основоположення наук про дух” [Дільтей 1996, с.51].

Випрацювання перших ідей герменевтики та семіотики ми завдячуємо філософам Давньої Греції. Вони з’являються у так званій класичній період розвитку грецької філософії (кінець V – кінець IV ст. до Хр.). Проблема пошуку джерел зазвичай пов’язана з фрагментарністю історичних даних та нерівнозначністю їхньої інтерпретації. У зв’язку з цим пропонується у цій статті „база даних” є принципово відкритою для подальших досліджень у зазначеній царині.

Всі дослідники герменевтики зазначають, що вона зародилась у тісному зв’язку з філософією, риторикою та лінгвістикою в історико-культурному контексті античності [Ferraris 1996; Gadamer 2007; Шпет 1989; Квіт 2003; Кузнецов 1991 та ін.]. Вона формувалася як філософське вчення, об’єктом якого був текст, а предметом – його тлумачення. Останнє мало принципове значення для вирішення практичних потреб педагогіки, формування моралі і навіть для політики. У школах починають вивчати Гомера, який, за свідченням Платона (428 – 347 до Хр.), тривалий час був для греків джерелом моральних і політичних принципів, впровадження яких потребувало тлумачення його віршів. Уже з кінця VI ст. до Хр. починається екзегеза національних поем, яка є пошуком прихованих смислів [Шпет 1989]. Це завдання герменевтики відображене у гіпотезах, які стосуються походження її назви. Термін *ἑρμηνεία* у словнику давньогрецької мови зафіксований у двох смислах: 1) словесне вираження думок, вміння висловлюватись (з посиланням на Аристотеля у контексті володіння членороздільною мовою); 2) роз’яснення, тлумачення, розкриття смислу (з посиланням на Платона). Дієслівна форма *ἑρμηνεύω* зафіксована у чотирьох смислах: 1) роз’яснювати, пояснювати, розтлумачувати; 2) тлумачити, коментувати, розбирати (з посиланням на Платона у контексті тлумачення творіння поетів); 3) перекладати (на іншу мову); 4) повідомляти, сповіщати (з посиланням на Платона у контексті медицини). Ще один іменник – *ἑρμηνεύς* – подано у двох смислах: 1) тлумач (з посиланням на Платона у контексті тлумачення волі богів); 2) перекладач [Древнегреческо – русский словарь 1958]. Завдяки Платонові джерелом походження цих слів вважається ім’я Гермеса: „Це ім’я, очевидно має відношення до слова: він тлумач волі богів – герменевт і вісник” [Платон 1990, с.642]. У грецькій міфології Гермес був богом винаходів і відкриттів, покровителем промисловості і торгівлі, хитрості і обману. Він опікувався мандрівниками, і вважалося, що він є поводителем душ до пекла. На його честь на вулицях ставились спеціальні герми, де він зображувався ставним юнаком з хитрим виразом обличчя, з крилами на підшвах, у широкополому дорожньому капелюсі і з жезлом глашатая у руках [Малый энциклопедический словарь 1899, с.78]. У єгипетській міфології Гермесом називали бога місяця Тота чи Теута, якому приписували відкриття письмен, мистецтв і наук [там же].

Г.- Г. Гадамер зазначає, що навіть у найдавніших грецьких вживаннях проаналізованих вище слів уже була певна двозначність: Гермес в описах Гомера дослівно передає людям

волю богів, але в реальному спілкуванні *hermeneus* виконував завдання передати щось чужомовне чи незбагненне зрозумілою для всіх мовою [Gadamer 2007, с. 44].

У ранньому діалозі Платона „Іон” ішлося про поетів Давньої Греції, які висловлювали божественні істини, збережені в поетичних рядках. Герменевтичний процес описано у вигляді ланцюга, де перша ланка – поет, середня ланка – рапсод і актор, а остання – глядач. Бог пориває душу людини, куди хоче, надаючи одному силу через іншого [Платон. Іон.]. У пізньому творі „Політик” він розвиває ідею тлумачення через поняття „божественної” сили, яка утворює „магнетичний” ланцюг „одержимості” поета, рапсода і слухачів [Платон. Політик.]. Отже, у Платона осягнення божественних істин відбувається через герменевтику, а його *інтерпретація* насамперед стосується божественних предметів. Проте божественні істини, набуті поетом і рапсодом, Платон не визначає як незмінні істини буття. Боги навчають космології, закону, відкривають поетам минуле богів і героїв, пророкують майбутнє богів і людей. Це істини не *буття*, а *події*, вони *сене* мінливого світу. Істини відкриваються з причин незрозумілих для людей, з причин натхнення, а поняття герменевтики придатне для окреслення єдності *істини* і *сенсу*, відповідно єдності логосу і міфу [Богачов 2011, с.63] (виділення А.Богачова).

Перші паростки семіотики теж з'являються у філософських системах античності в контексті питання про зв'язок між словами, речами та їхніми іменами, яке у гносеології узагальнюється як питання про співвідношення знака і позначуваного.

Від витоків давньогрецької семіотики (Гіпократ і Парменід у V ст. до Хр.) слово *semeion* (грецьке *знак*) застосовувалось як синонім для *tekmerion* (свідчення, доказ, симптом) і стверджувався нерозривний зв'язок між *semeion* і тим, що він позначає [Colapietro 1993, с.185]. Платон уже достатньо чітко сформулював положення про те, що слово – це знак, який існує для позначення і вираження думки про вміст і відсилає до цього вмісту: „імена позначають сутність речей” [Платон 1990, с.676] (виділення Н. Андрейчук). Він також підкреслює „матеріальність” знака: „тіло нагадує могильну плиту (σῆμα), що приховує поховану під нею в цьому житті душу. У той же час ця плита є також і знаком (σῆμα), бо з її допомогою душа позначає те, що їй потрібно виразити” [там же, с. 634]. Отже, тлумачення знаків теж передбачає розкриття „прихованих” смислів.

Ще чіткіше зв'язок герменевтики та лінгвосеміотики виявляється у Аристотеля (384 – 322 до Хр.) – найславетнішого учня Платона. Він розвинув положення про те, що слово – це знак поняття, ідеї. У Першій аналітиці знаходимо визначення знака: „доказовий засновок – необхідний чи правдоподібний, бо те, за наявності чого річ існує або в разі появи чого вона раніше чи пізніше з'являється, і є знак появи чи існування” [Аристотель 1978, с.252]. Написане слово є конвенційним знаком – символом – мовленого слова, а останнє є природним знаком – симптомом – наявності ментальної модифікації в свідомості мовця і в той же час символом цієї модифікації. Відношення між написаним словом як символом і мовленим словом є аналогічним до того, яке існує між мовленим словом і його модифікацією, яка, своїм порядком, є іконічним знаком (подібністю) речі поза мовою. Отже, у концепції Аристотеля знак уже розглядався як *система*, яка складається з графічного символу, акустичного симптома (і символу в той же час) і ментального іконічного знака. Всі компоненти системи пов'язані антисиметричними відносинами трьох типів: відсилання, вказування та втілення. А герменевтика для Аристотеля – це, перш за все, інструмент логіки для дослідження властивостей мови. У трактаті „Про тлумачення” (біля 355 р. до Хр.) [Аристотель 1978] мова йде про форми вираження думки, логічні форми суджень з огляду на їх істинність чи хибність. І хоча самі прийоми тлумачення не розглядаються, встановлюється зв'язок аналізу форм думки з розкриттям „знаків уявлень у душі” (усних слів) та „знаків усних слів” (письмових слів). П. Рікер зазначає, що у цій Аристотелевій книзі означник (матеріальний вираз) прямо зіставлений не з річчю, яку означено, а зі смислом, який висловлює „дещо про дещо” і міститься між річчю і означником [Ricoeur 1970]. Отже, у герменевтичному процесі (як процесі об'єктивації внутрішнього) задіяне „семіотичне” тлумачення мови.

Першу цілісну теорію знака створили стоїки (III – I ст. до Хр.). Розуміння природи мови у стоїків є дуже глибоким і вагомим для багатьох наступних поколінь, однак майже неможливо з впевненістю розкрити всі деталі їхнього розуміння. Це пояснюється тим, що жодна праця стоїків у царині логіки повністю не збереглася. Найкращі збережені джерела, які відносяться до значно пізнішого періоду, – це праці Секста Емпірика та Діогена Лаертського. В таких умовах важко визначити, хто саме сформулював окремі доктрини стоїків, але, правдоподібно, найвагоміша частина здобутків у логіці та семантиці належить Хризиппові (280 – 206 до Хр.) [Kretzmann 2006]. Філософія стоїків поділялася на фізику, етику та логіку. Остання включала риторику і діалектику. А діалектика поділялася на вчення про „позначувальне” (звуки мови) і „позначуване” (значення, смислова сторона мови) [Унт 1983, с.655]. Для стоїків знак як система обіймає дві сутності: мовленнєвий звук і реальний об’єкт або подію. Проміжні стадії становлять дві нематеріальні сутності: суб’єктивний зміст знака в свідомості і *lekton*, значення, об’єктивоване внаслідок раціонального обґрунтування природи позначуваного об’єкта. Коли знак є словом, то відповідний *lekton* є неповний, коли він є реченням, то *lekton* повний [Pelz 1989, с.74]. Отже, між знаком і реальним об’єктом стоїки вже побачили посередника – *сигніфікацію (lekton)*. Цей крок був надзвичайно важливим, оскільки вперше була встановлена чітка опозиція реальність/мова, необхідним відношенням між якими була визнана сигніфікація. Відношення матерія/дух виявляється через встановлення смислу, схованого у знаку.

Доктрина стоїків є, перш за все, логічною: вони формулюють свої відомі силогізми, які торкаються механізму *доказу*. Знак також є доказом, але, якщо силогізм є доказом у процесі міркування, то знак встановлює доказ „вертикально”, накладаючи відношення необхідності не між пропозицією та висновком, а між „зовнішнім” та „виговореним”, річчю і словом. Це відношення є *lekton*. Юлія Крістева вважає, що індуктивна логіка стоїків є *семіологією* і підтримує твердження, що „семіологія логічно передує теорії доказу, яка не може бути встановлена без неї” [Kristeva 1971, с.2]. Фактично, логічна доктрина стоїків, яка була розроблена у площині інтерпретації суджень, є доктриною лектону, яку можна вважати основою знакової теорії: об’єкт – *lekton* – звук.

Наступний імпульс для розвитку герменевтичних ідей у середні віки дала потреба тлумачення Святого Письма, яка була пов’язана, перш за все з перекладом Біблії давньогрецькою мовою і стимулювала теоретичне осмислення методів інтерпретації. В I – III століттях антична герменевтика вже стає вченням про тлумачення тексту, яке розв’язує низку питань філологічного характеру.

В елліністичну епоху зароджуються два підходи до тлумачення текстів, які розвиваються в Александрії і Пергамі. Перший співвідноситься з майстерним оволодінням принципом алегоричної (від *allēgorein* – дещо інакше виразити) інтерпретації. В Александрії була велика християнська община, яка для навернених у християнство створила школу „катехуменів”. У 190 р. наставником цієї школи став Тит Флавій Климент (біля 150 – 215), який розвиває теорію об’єднання віри і знання: немає знання без віри і віри без знання. Істинний зміст Письма встановлюється лише філософським вивченням, а основним прийомом введення філософії в християнство є алегоричне тлумачення [История философии 1941, с. 389]. Наступник Климента в Александрійській школі Ориген (біля 185 – 254) вважається засновником християнської герменевтики, опис якої знаходимо у IV книзі його твору „Про начала” [Ориген 1993]. Він випрацьовував доктрину про три смисли Біблії: „тілесний” (буквальний), „душевний” (морально-практичний) і „духовний” (філософсько-містичний чи типологічно (від грецького *τύπος* – знак, образ)-алегоричний). Останній отримував перевагу при тлумаченні.

Філон з Александрії (ост. четверть I ст. до Хр. – сер. I ст. по Хр.) пов’язує *ἐπιφραῖα* з „висловленим логосом”. Він трактував алегорію, яка є у текстах Старого Заповіту, як „внутрішній логос”, який, застосовуючи техніку тлумачення, слід відрізнити, від означуваного предмета, який спадає на думку при буквальному розумінні. Алегоресис Філона (його герменевтична методика) полягає у розпізнаванні прикмет алегорії. Наприклад,

такою прикметою може бути „темність” виразу [Christiansen 1969]. Фактично, йдеться про те, що в алегорії дослівний смисл править за знак, який вказує на другий, глибший сенс.

Таким чином, правила інтерпретації у класичній та біблійній герменевтиці алегоричної школи античності можна окреслити як правила, які стосуються витлумачення знаків. Текст, який є об'єктом тлумачення править за зв'язок знаків і думки. Філон з Александрії пов'язує *hermēneia* з „висловленим логосом”, а Климент з Александрії (біля 150 – 215) говорить про „вияв думки в мовленні”. Боецій (біля 475 – 525) завважує, що „інтерпретація є артикульованим словом, яке саме по собі є значенням” [цит. За Богачов 2011, с.66].

Видатні представники другої школи опиралися на „буквальне”, граматичне та історичне тлумачення. Арістарх Самофракійський (217 – 144 рік до Хр.) давав характеристику гомерівського тексту на основі точного визначення слововживання. Гіппарх (близько 190 до Хр. – після 126 до Хр.) ґрунтував об'єктивну інтерпретацію тексту на історичному дослідженні. Антиохійська школа, яка виникла наприкінці III ст., теж тяжіла до граматичного та історичного тлумачення. Найвидатнішим представником цієї школи був Йоан Златоуст (біля 439 – 407). Для нього вислів має лише один смисл, зовнішня сторона якого – буквальний, а внутрішня – містичний сенс [Савваитов 2012, с.21 – 23].

Аналогістів та анімалістів В. Дільтей розглядає як протилежні герменевтичні напрямки, які мали вагоме історичне значення: „методичне усвідомлення правильного способу інтерпретації зміцнилося завдяки боротьбі александрійської школи проти пергамської філології. Протистояння герменевтичних напрямків, що, зрештою, набуло всесвітньо-історичного значення!” [Дільтей 1996, с. 39]. Г. Шпет наголошує, що принципове значення мала та відмінність між цими школами, що перша визнавала наявність декількох смислів у словах і виразах, а друга – лише один смисл. В першому випадку слово як знак, який потребує тлумачення, вказує на „річ”, предмет і на об'єктивні відношення між речами, які виявляються у процесі інтерпретації. У другому випадку слово виражає лише намір, бажання, уявлення мовця, а інтерпретація є вільною, навіть довільною, бо вільним є бажання мовця вкласти в свої слова будь-який смисл чи багато смислів [Шпет 1989, с.233 – 234].

Розуміння зв'язку інтерпретації тексту та знакової природи мови у досліджуваній період найчіткіше представлено у Аврелія Августина (354 – 430). У його найвідомішому творі *De Doctrina Christiana* він дає класичне визначення знака: щось, що крім виявлення себе почуттям також вказує розумові на щось поза собою [Augustine]. Це визначення є настільки широким, що, фактично, перетворює все, що доступне людському розумові, в об'єкт семіотики. Августин блаж. вказує на конвенційний характер знаків та на їхню комунікативну природу, зазначаючи, що єдиною причиною їхнього створення є бажання передати свої відчуття і думки іншому [там же]. Він виділяє різні типи знаків, зокрема ті, що дані нам Богом і містяться у Святому Письмі. Слово Августин розглядає як систему з чотирьох елементів: *verbum*, „слово”, є артикульованим звуком; *dicibile* чи *locutio* є слово ментальної мови, що відповідає *verbum*; *diction* є використання слова, що включає поєднання *verbum* і *dicibile*, яке надає їм „сили”, тобто прагматичної функції; *res*, „річ”, є конкретним чи абстрактним об'єктом, якого стосується слово. У Августина зв'язок герменевтики та семіотики вже є експліцитно вираженим. Беручи за основу твердження, що слова є знаками чогось іншого, він розглядає такі випадки, коли слова у Святому письмі отримують різні інтерпретації. При цьому він застосовує критерій „гармонії з істиною”: якщо людина хоче виявити намір автора, через якого говорить Святий Дух, то, щоб досягти успіху, вона повинна тлумачити слова так, щоб вони не суперечили загальній доктрині віри і їх розуміння отримувало підтвердження в інших уривках з Святого Письма.

Підсумовуючи зазначимо, що від самих витоків їхньої історії розвитку герменевтика та лінгвосеміотика мають спільний лейтмотив – інтерпретацію мовних утворень. Формування античних уявлень про знаковий характер мови йшло паралельно з герменевтичними студіями, які зосереджувались на тлумаченні адекватності нашого розуміння того, що приховується за знаками. „Вчування” в текст та моделювання його змісту мало прямий стосунок до розвитку засадничих ідей семіотики, як от, природа знака, його конвенційний

характер та комунікативна спрямованість. Сутність герменевтичної свідомості полягає у здатності людини інтерпретувати мовні утворення з опорою на її мовносеміотичний універсум, отже, вона невіддільна від знакової свідомості. Таким чином, попри відсутність експліцитно вираженого розуміння, античні ідеї стосовно знакової природи мови логічно пов'язані з розвитком герменевтичних ідей. Пізніше ці ідеї розвивали видатні мислителі пізнього середньовіччя та Відродження, а з появою видатного семіотичного проекту Чарльза Пірса і впровадження у теорію знака поняття інтерпретанти виникли нові **перспективи** дослідження зв'язку герменевтичного та семіотичного тлумачення мовних утворень.

Література

- Аристотель*. Первая аналитика. Глава 27 // Сочинения : в четырех томах / [ред. З. Н. Микеладзе]. – М.: Мысль, 1978. – Т.2. – С. 252 – 254. *Аристотель*. Об истолковании. (Герменевтика) // Сочинения : в четырех томах / [ред. З. Н. Микеладзе]. – М.: Мысль, 1978. – Т.2. – С.93 – 116. *Богачов А.* Філософський початок герменевтики (До історії визначення герменевтичного досвіду) / Андрій Богачов // Філософська думка. – 2011. – № 5. – С. 60 – 75. *Декарт Р.* Правила для руководства ума / Рене Декарт // Сочинения в 2 т.: Пер. с лат. и франц. Т.1 / Сост., ред., вступ. ст. В.В.Соколова. – М.: Мысль, 1989. – С. 77 – 153. *Дильтей В.* Виникнення герменевтики / Вільгельм Дильтей // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія: Навч. посібник / Упорядники В.В.Лях, В.С.Пазинок. – Київ : Ваклер, 1996. – С. 33 – 60. *Древнегреческо – русский словарь* / Сост.я И.Х.Дворецкий. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. – Т.1: А – Л. – С. 664 – 665. *История философии* / Под ред. Г.Ф.Александрова, Б.Э.Быховского, М.Б.Митина, П.Ф.Юдина. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1941. – Т.1. Философия античного и феодального общества. – 491 с. *Квіт С.М.* Основи герменевтики: Навч. посібник. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 192 с. *Ковалів Ю. І.* Проблеми та перспективи літературної герменевтики / Ю. І. Ковалів. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 40с. *Кузнецов В. Г.* Герменевтика и гуманитарное познание / В. Г. Кузнецов. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 192 с. *Малый энциклопедический словарь*. – Петербург: «Издательское Дѣло, Брокгауз – Ефронъ», 1899. – Т. I : А – Гебгардь. – С. 78. *Ориген*. О началах / Ориген. – Самара: «РА», 1993. – 72 с. *Платон*. *Ион* [Электронный ресурс] / Платон.– Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Platon/ion.php *Платон*. Кратил / Платон // Собрание сочинений : в 4 т. – М.: Мысль, 1990. – Том 1. – С. 613 – 681. *Платон*. Политик [Электронный ресурс] / Платон. – Режим доступа: <http://grani.roerich.com/plato/txt/statesman.htm> *Riceour P.* Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation / Paul Riceour [Trans. Denis Savage]. – New Haven: Yale University Press, 1970. – 573 p. *Савваитов П.* Православное учение о способе толкования Священного Писания / Павел Савваитов [Репринтное издание по технологии print-on-demand с оригинала 1857 года]. – СПб.: Типография Я.Трея, 2012. – 171 с. Унт Я.В. Стоицизм // Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 654 – 655. *Шнем Г.* Герменевтика и ее проблемы / Г. Г. Шпет // Контекст. Литературно-критические исследования, 1989 / отв. ред. А. В. Михайлов. -М.: Наука, 1989. С. 231 – 268. *Augustine*. On Christian Doctrine [Electronic resource] – Mode of access: <http://www9.georgetown.edu/faculty/jod/augustine/ddc2.html> *Christiansen I.* Die Technik der allegorischen Auslegungswissenschaft bei Philon von Alexandrien / Irmgard Christiansen. – Tübingen: J.C.D. Mohr, 1969. – 191 s. *Colapietro V. M.* Glossary of Semiotics / Vincent M. Colapietro. – New York : Paragon House, 1993. *Ferraris M.* History of Hermeneutics / M. Ferraris / Trans. L. Somigli. – Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1996. – 358 p. *Gadamer H.-G.* Classical and Philosophical Hermeneutics // The Gadamer Reader: A bouquet of the Later Writings. – Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2007. – P. 44 – 71. *Kretzmann N.* Semantics, History of / Norman Kretzmann // Encyclopedia of Philosophy / Ed. Borchert Donald M – New York: Thomson Gale, 2006. – P.750 – 807. *Kristeva J.* The Semiotic Activity. A General Introduction / Julia Kristeva // Signs of the Time. Introductory Readings in Textual Semiotics [Ed. Stephen Heath, Colin MacGabe, Christopher Prendergast]. – Tel Quel Collection. – Cambridge: Instantprint, 1971. – P. 1 – 10. *Pelz J.* Sign System / Jerzy Pelz // International Encyclopedia of Communications / Ed. in Chief E Barnouw : in 4 volumes. – Vol.4. (Sapi – Zwor). – Oxford, New York : Oxford University Press, 1989. – P. 73 – 80. *Tobin Y.* Semiotics and linguistics / Yishai Tobin. – London ; New York : Longman, 1990. – 289 p.